

О. В. Кривошеїн і землевпорядні процеси у Російській імперії початку ХХ ст.

А. В. Запорожець

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Corresponding author. E-mail: nospiratus@meta.ua

Paper received 08.06.2016; Accepted for publication 20.06.2016.

Анотація. У статті на основі опрацьованої автором джерельної бази розкрито основні аспекти діяльності О. Кривошеїна, спрямованої на врегулювання землевпорядних процесів у Російській імперії поч. ХХ ст. О. Кривошеїн був одним із головних ідеологів політики землевпорядкування. Під час роботи на посаді заступника голови управління землеробства і землевпорядкування він займався розробкою механізмів реалізації землевпорядних робіт. У своїй діяльності О. Кривошеїн віддавав перевагу реалізації землевпорядних робіт на місцях, таким чином на його думку мали бути враховані основні фактори ведення господарства. У роботі автором розкрито позитивні та негативні сторони діяльності О. Кривошеїна, звернено увагу на дискусійні моменти реалізації землевпорядних процесів.

Ключові слова: О. Кривошеїн, Столипінська реформа, землевпорядкування, аграрне питання, аграрні перетворення.

На початку ХХ ст. аграрний сектор Російської імперії переживав глибоку кризу. Земельна реформа 1861 р., надавши селянам особисту свободу, не змогла забезпечити свободи діяльності в сільському господарстві. Общинне землекористування, малоземелля, аграрне перенаселення, черезсмузжя та інші фактори поглиблювали кризу. Ліквідація пережитків кріпосного ладу була можлива лише за умови невідкладного реформування існуючої системи.

Сукупність соціально-економічних заходів, спрямованих на врегулювання земельних відносин Російської імперії на поч. ХХ ст., отримали назву землевпорядкування. Одним із головних ідеологів землевпорядкування був видатний політичний і державний діяч російської імперії кін. ХІХ - поч. ХХ ст. – Олександр Васильович Кривошеїн.

Незважаючи на значний масив досліджень, присвячених аграрним перетворенням у Російській імперії початку ХХ ст., дослідники радянського періоду переважно оминають постать О. Кривошеїна. Спричинено це насамперед його роботою в уряді генерала П. Врангеля. У даному дослідженні автор звертається насамперед до опублікованих [3, 7, 10] та неопублікованих [1, 2, 5, 6, 9, 11, 13, 15] джерел з даної проблематики.

У світлі нових історичних пошуків та актуалізації аграрної проблематики, спроба об'єктивного висвітлення роботи О. Кривошеїна над розробкою та реалізацією аграрної реформи є актуальною.

Питання землевпорядкування було вперше порушене О. Кривошеїним у записці «Земельна політика і селянське питання». Він писав, що причини кризи сільського господарства криються насамперед у «крайне неудовлетворительных порядках землепользования, вследствие чего земля далеко не приносит того дохода, который могла бы давать при более рациональных приемах ее эксплуатации» [1, с. 5]. За таких умов, автор наголошує на необхідності упорядкування землекористування, оскільки вбачає в цьому ключове завдання у реформуванні аграрного сектора. Цей напрям у процесі реалізації Столипінської аграрної реформи в подальшому став одним із пріоритетних у діяльності О. Кривошеїна.

Водночас, усвідомлюючи складність поставлених завдань, Олександр Васильович писав: «Разверстание

чересполосицы в наделных землях – дело длительное и затяжное. Оно пойдет тем успешнее, чем лучше и шире будут поставлены подготовительные и вспомогательные меры. На первом месте здесь следует поставить организацию хуторских крестьянских хозяйств не тех землях, которые переходят к крестьянам через посредство и при содействии Крестьянского банка» [2, с. 2]. Такий механізм втілення аграрних перетворень був цілком під силу уряду.

Під час роботи на посаді заступника голови управління землевпорядкування і землеробства О. Кривошеїн займався розробкою механізму реалізації землевпорядних робіт на місцях. Результатом цього стала «Записка о преобразованиях в крестьянском устройстве и об аграрных мероприятиях», що була подана імператору і отримала його підтримку. Основна ідея записки полягала в реалізації землевпорядних процесів на місцях, оскільки необхідно було враховувати всі зовнішні та внутрішні чинники для землевпорядкування.

Початком створення адміністративного апарату для реалізації нової аграрної політики можна вважати указ від 4 березня 1906 р. про утворення Комітету по землевпорядних справах при Головному управлінні землевпорядкування (далі – ГУЗіЗ) і землеробства та губернських і повітових землевпорядних комісій.

Згідно з цим законом перед землевпорядними комісіями ставилися наступні завдання: допомога селянському банку під час продажу поміщицьких земель селянам, здача в оренду та продаж селянам державних земель, сприяння у переселенні селян на державні землі, сприяння селянам в усуненні недоліків існуючого землеволодіння і землекористування, посередництво між селянами й приватними землевласниками у поділі черезсмузжних земель, спільних володінь та сервітутів [3, с. 371].

Створюючи апарат землевпорядних комісій, уряд турбувався насамперед про їх лояльність до імперської влади, тому склад комісій формувався за класовим принципом. Повітові землевпорядні комісії склалися з повітового предводителя дворянства (голова комісії), голови повітової земської управи, представника, призначеного ГУЗіЗ у якості обов'язкового члена комісії, повітового члена окружного суду, представника від удільного відомства (у тих

повітах, де були удільні землі), податкового інспектора, земського начальника тієї дільниці, до району якого відносилися питання, що підлягали обговоренню, трьох членів від повітового земського зібрання та лише трьох представників від селянства. Останні обиралися шляхом жеребкування з-поміж кандидатів, що у свою чергу обиралися волосними зібраннями вказаного повіту. Як бачимо, селяни мали лише трьох представників проти десяти представників від поміщиків та чиновників. Таким був склад повітових землевпорядних комісій, котрі фактично й втілювали всю роботу щодо впровадження нових земельних порядків. До того ж самі представники від селянства добиралися за принципом «благонадежності» земськими начальниками [4, с. 28].

Губернські землевпорядні комісії формувалися аналогічно повітовим з різницею у тому, що головування у них покладали на губернатора, а представниками були керівники місцевих відділень Селянського та Дворянського банків. Представників від селянства обирали губернським земським зібранням, більшість учасників яких складали поміщики.

У цілому загальну координацію діяльності землевпорядних комісій та процесу землевпорядкування було покладено на Комітет у справах землевпорядкування, котрий було утворено в юрисдикції ГУЗіЗ під керівництвом управляючого з представників різних відомств.

П. Єфремов зазначав, що у 1915 р. працювало 38 губернських і 431 повітова землевпорядні комісії. Кількість землемірів, які працювали в землевпорядних комісіях, щороку невпинно зростала: з 600 осіб у 1907 р. до 6500 у 1914 р. [4, с. 29].

Створюючи землевпорядні комісії як інструмент для реалізації державної політики на місцях, Указ від 4 березня 1906 р. також передбачав їх широку співпрацю з Селянським банком. Згідно з указом, землевпорядні комісії мали сприяти в поділі землі після її придбання на окремі відруби чи у зменшенні кількості смуг окремих землевласників [5, с. 5]. Таким чином уряд намагався вирішити відразу кілька проблем – селянське малоземелля і поліпшення умов землекористування.

Окрім Указу про створення землевпорядних комісій, ГУЗіЗом було розроблено ряд актів про землевпорядні роботи, на основі яких з'явилася «Інструкція землеустроительным комиссиям о направлении их деятельности». У ній було детально розкрито принципи та механізми функціонування комісій.

Навесні 1908 р. у процесі реалізації реформи настав переломний момент. Оскільки голова ГУЗіЗ князь Б. Васильчиков не спромігся досягти серйозних результатів у ході аграрних перетворень, було прийнято рішення про призначення на цю посаду О. Кривошеїна. Відтак Олександр Васильович став найближчим соратником Столипіна і головним провідником аграрної реформи. У його руках було зосереджено усі напрями аграрних перетворень: землевпорядкування, переселенські процеси та роботу Селянського поземельного банку. Це давало можливість більш оперативного координування роботи відомств та впровадження новаторства.

Однією з ключових проблем, з якою довелося зіткнутися О. Кривошеїну, стало кадрове забезпечення землевпорядних органів та їхнє закріплення у підпорядкування ГУЗіЗ. З огляду на це у 1908 р. Олександр Васильович подав пропозиції до Ради міністрів у записці «О заведовании землемерной частью землеустроительных комиссий». У ній пропонував: «В виду особой важности закрепить существующее положение заведования землемерной частью землеустроительных комиссий и придать означенной отрасли Межевого управления должную во всех частях определенность и устойчивость. Следует возложить общее руководство работами межевого управления, поскольку последние касаются предмета ведения землеустроительных комиссий, на Главноуправляющего землеустройством и земледелием, в заведовании которого сосредоточено все землеустроительное дело империи» [6, с. 4].

Завідування землемірними роботами, кадрове забезпечення землемірів при землевпорядних комісіях і технічний нагляд пропонував «возложить на губернские чертежные под. ближайшим руководством Губернских землемеров. Надзор за землемерной частью землеустроительных комиссий и правильной постановкой технической работы а равно и меры по подготовке и выбору личного состава по всем губерниям, возложить на Управление межевой частью под. непосредственным надзором Главноуправляющего землеустройством и земледелием» [6, с. 4].

У зв'язку з дефіцитом кваліфікованих кадрів для забезпечення землевпорядних робіт, з лютого 1908 р. при Костянтинівському межевому інституті було організовано курси для підготовки помічників землемірів, 5 землемірних училищ та 26 губернських креслярських. Улітку 1908 р. до землевпорядних робіт приступили близько 1,5 тис. слухачів курсів. До кінця 1910 р. у 47 губерніях працювало вже 5120 службовців, у тому числі 770 виконавців робіт, 1660 землемірів і 2670 помічників землемірів. Однак, попри зусилля, що здійснювалися урядом для підготовки спеціалістів, кваліфікованих кадрів для проведення землевпорядних робіт все рівно не вистачало «ежегодно половине крестьян ходатайствующих о присылке землемеров приходится ждать очереди до следующего года» [7, с. 23].

П. Зирянов відзначав, що з приходом О. Кривошеїна на посаду голови УЗіЗ «реформа різко прибавила темпы» [8, с. 101].

15 жовтня 1908 р. були видані «Временные правила о выделе наделной земли к одним местам». Документ мав на меті заохочення добровільних виділень селян з общин, спрощення процесу землевпорядкування.

Правилами визначалися відмінності між наділами, що відповідали та не відповідали «цілям землевпорядкування». Перші підлягали включенню до планів робіт землевпорядних комісій, інші мали бути ліквідовані. Виділення селянина з общини було можливе «в добровольном порядке и принудительном, в промежутки между переделами и при переделах, по требованию отдельных домохозяев или обществ» [9, с. 172].

Між тим, у правилах було зазначено, що «наиболее совершенным типом земельного устройства является хутор, а при невозможности образования такого –

сплошной для всех полевых угодий отруб, отведенный особо от коренной усадьбы» [9, с. 188].

Комітетом у справах землевпорядкування від 19 березня 1909 р. було затверджено «Временные правила о землеустройстве целых сельских обществ». Правила врегулювали поділ селищ, виділення земель членам общини, які бажали отримати землю у приватну власність, перехід до відрубних володінь цілих сільських общин. [10, с. 456].

Вагоме значення для проведення землевпорядкування і створення його правового підґрунтя мав закон про землевпорядкування. Проект положення про землевпорядкування був затверджений Миколою II 29 травня 1911 р. та отримав силу закону. Зазначений закон мав на меті ліквідувати далекоземелля, надільну та позанадільну черезсумжність, сприяти створенню окремих самостійних землеволодінь, переходу селян до хутірських та відрубних господарств. Одним з головних нововведень закону була можливість переходити до хутірських та відрубних господарств, оминаючи закріплення землі у приватну власність. Виданий землевпорядними органами акт на виділення землі в одному місці, закріплював її у приватну власність [11, с. 577].

20 травня 1911 р. з'їздом по землевпорядних справах було затверджено новий наказ землевпорядним комісіям. Виступаючи перед делегатами з'їзду, О. Кривошеїн в чергове наголошував, що землевпорядкування має проходити за добровільної згоди та цілковитої підтримки селянства: «Было бы совершенно ненормальным проводить те меры, которым не сочувствуют владельцы земли. Какие бы полномочия не давал закон, именно только то землеустройство имеет цену, польза которого признается и одобряется всем заинтересованным населением» [12, с. 93].

Перейдемо безпосередньо до розгляду результатів землевпорядкування. У доповіді про хід землевпорядкування в Комітет у справах землевпорядкування від 17 листопада 1908 р. зазначалося наступне: «Произведено и принято населением землеустроительных проектов относительно 24463 дворов, на площади 207361 дес. Большая часть этих работ состоит в разбивке надельных земель на хуторские и отрубные участки, либо в выделе отдельным домохозяевам участков из общинных земель» [13, с. 32].

Результати землевпорядних робіт з часу утворення землевпорядних комісій, починаючи з 1906 р. до 1 січня 1915 р., у 47 губерніях Європейської Росії на такі результати: в урядові комісії надійшло 5793540 звернень від селян щодо землевпорядкування, 80475 від окремих домовласників та дрібних власників, а також 11356 від інших власників. Здійснено підготовку до землевпорядкування ділянок 509 тис. домовласників, тобто 60,6%. Фактично ж було затверджено у приватну власність та завершено упорядкування земельних 1 966 084 ділянок, що складало 33,9% від усієї кількості поданих звернень та 16% від усіх власників.

Загалом землевпорядкування в Російській імперії проведено на території в 16831458 дес., що складало 12,1% від площі надільного землеволодіння у 1905 р. У тому числі було землевпорядковано 9522 окремих домовласників і дрібних власників на площі 72237 дес. та 2639 інших власників на площі 119323 дес. [14, с. 241].

Одним з важливих напрямів землевпорядкування було утворення хуторів та відрубів. П. Зирянов стверджує, що у період з 1907 по 1910 рр. виділено 319148 хуторів та відрубів, 175892 (55,1%) – утворено в результаті повного розподілу земель окремих селищ, де діяло общинне землекористування, 74277 (23,2%) – після поділу подвірних поселень [8, с. 127-128].

Перехід до нових форм та методів землекористування передбачав матеріальну допомогу з боку держави, оскільки більшість новостворених господарств були нежиттєздатними без цільової підтримки. Допомога при землевпорядкуванні давала можливість перш за все подавати заяви, скарги, прохання стосовно землевпорядних робіт без сплати будь-яких митних стягнень. Також Селянським банком видавалися позики, спрямовані на покращення методів господарювання. Зокрема селянам, що переходили до хутірських і відрубних форм господарювання пропонували позики на придбання сільськогосподарського інвентарю та насіння.

У процесі реалізації аграрних перетворень, основна ціль – створення сильного і незалежного селянина-господарника, поступово змінювалася, оскільки в ході робіт О. Кривошеїну довелося «вчитися на помилках». З листа А. Клопова імператору: «Кривошеин желая угодить Вам и изобрести славу великого реформатора при Содействии Столыпина, смело взялся провести пожарными темпами, не зная уклада русской жизни, так называемую хуторскую реформу. Реформу начали проводить твердо решив в принципе не пользоваться помощью науки, ни местных сил, ни земства, в задачу которого именно входят заботы о нуждах народного хозяйства. В результате быстрого и необдуманного проведения реформы, по моему мнению могло получиться не поднятие благосостояния деревни, а скорее разруха ея...

К счастью, в последние годы перед войной Кривошеин, заметно изменил взгляд на проведение реформы, вследствие чего все чаще вместо хуторов стали вводить отрубное хозяйство» [15, с. 36].

Із початком війни посилювалися селянські протести проти аграрних перетворень. Як результат, О. Кривошеїн направив губернаторам ряд циркулярів. 22 серпня 1914 р. вийшов циркуляр №53, у якому пропонували землевпорядні роботи продовжувати лише в тих волостях і селах, де була добровільна згода з боку місцевого населення [16, с. 263].

У листопаді 1914 р. О. Кривошеїн направив циркуляр № 62, згідно з яким місцеві землевпорядні органи мали запланувати для реалізації у 1915 р. лише найбільш продумані та підготовлені заходи. Робилося це з метою заспокоєння протестних настроїв серед населення [16, с. 265].

У зв'язку з наростанням супротиву селян проти землевпорядкування 29 квітня 1915 р. вийшов циркуляр голови УЗіЗ № 31. У ньому йшлося про необхідність «согласовывать взаимно-встречные интересы землеустройства населения и в соответствии с этим приостанавливать землеустроительные работы, по которым не достигнуто соглашение сторон». Також Олександр Васильович вкотре наголошував, що «отступление от этих начал в условиях войны и производство работ которые могли бы обострить взаимные

отношения крестьян, совершенно недопустими», в условиях войны та нарастания реакции селянства против реформы, означало закінчення земельпорядних процесів. Усвідомлюючи це, О. Кривошеїн рекомендував усі сили направити на юридичне оформлення земельпорядних робіт, що вже були здійснені [16, с. 277].

Таким чином, є підстави вважати, що 1915 р. фактично став завершальним для аграрних перетво-

рень у Російській імперії. Землепорядкування як одна з ключових частин аграрної реформи, проіснувала найдовше і дала значні позитивні зрушення в аграрних відносинах селянства імперії. О. Кривошеїн відіграв ключову роль у розробці та реалізації земельпорядних перетворень в Російській імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. РДІА. – Ф. 1571. – Оп. 1. – Спр. – 28. – Докладная записка о земельной политике и крестьянском вопросе.
2. РДІА. – Ф. 1571. – Оп. 1. – Спр. 52. – Вырезки из газет с речами и высказываниями Кривошеина А.В. по вопросам землеустройства.
3. Столыпин П.А.: Програма реформ. Документи и материалы: Т1. – М.: Российская политическая энциклопедия. – 2011 г. – 764 с.
4. Ефремов П.Н. Столыпинская аграрная политика / П.Н. Ефремов. – М., 1941 г. – С. 28-31.
5. РДІА. – Ф. 592. – Оп. 1. – Спр. 334. – О согласовании посреднической деятельности Банка с землеустроительными мероприятиями.
6. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 4. – Спр. 499. – Об установлении порядка организации землемерных работ землеустроительными комиссиями.
7. Русское землеустройство 1907-1910 гг. – СПб., 1911 г. – 81 с.
8. Зырянов П.Н. Крестьянская община европейской России 1907-1914 гг. / П.Н. Зырянов – М. – 1992. – 256 с.
9. РДІА. – Ф. 1276. – Оп. 2. – Д. 406. – О дополнении некоторых постановлений о крестьянском землеустройении и землепользовании, в том числе указа 9 ноября 1906 р.
10. Александровский Ю.В. Закон 14 июня 1910 г. об изменении и дополнении некоторых постановлений о крестьянском землеустройении. – СПб., 1911 г. – 624 с.
11. РДІА. – Ф. 1278. – Оп. 2. – Спр. 263 – Закон о землеустройестве 29 мая 1911 г.
12. Кривошеин К.А., А.В. Кривошеин: Его значение в истории России XX в. / К.А. Кривошеин. – Париж., 1973 г. – 350 с.
13. РДІА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 87. – Доклады министров Васильчикова и Кривошеина о ходе землеустроительного дела.
14. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века / С.М. Дубровский. – М., 1963. – 600 с.
15. РДІА. – Ф. 1099. – Оп. 1. – Спр. 14. – Из письма №31 А.А. Клопова императору.
16. Герасименко Г.А. Борьба крестьян против Столыпинской аграрной политики / Г.А. Герасименко. – Саратов., 1985. – 344 с.

REFERENCES

1. RDIA. – F. 1571. – Op. 1. – Spr. – 28. – Dokladnaja zapiska o zemel'noj politike i krest'janskom voprose.
2. RDIA. – F. 1571. – Op. 1. – Spr. 52. – Vyezki iz gazet s rechami i vyskazyvanijami Krivosheina A.V. po voprosam zemleustrojstva.
3. Stolypin P.A.: Programa reform. Dokumenty i materialy: T1. – M.: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija. – 2011 g. – 764 s.
4. Efremov P.N. Stolypinskaja agrarnaja politika / P.N. Efremov. – M., 1941 g. – S. 28-31.
5. RDIA. – F. 592. – Op. 1. – Spr. 334. – O soglasovanii posredniceskoj dejatel'nosti Banka s zemleustroitel'nymi meroprijatijami.
6. RDIA. – F. 1276. – Op. 4. – Spr. 499. – Ob ustanovlenii porjadka organizacii zemlemernih rabot zemleustroitel'nymi komisijami.
7. Russkoe zemleustrojstvo 1907-1910 gg. – SPb., 1911 g. – 81 s.
8. Zyrjanov P.N. Krest'janskaja obshhina evropejskoj Rossii 1907-1914 gg. / P.N. Zyrjanov – M. – 1992. – 256 s.
9. RDIA. – F. 1276. – Op. 2. – D. 406. – O dopolnenii nekotoryh postanovlenij o krest'janskom zemlevladienii i zemlepol'zovanii, v tom chisle ukaza 9 nojabrja 1906 g.
10. Aleksandrovsij Ju.V. Zakon 14 ijunja 1910 g. ob izmenenii i dopolnenii nekotoryh postanovlenij o krest'janskom zemlevladienii. – SPb., 1911 g. – 624 s.
11. RDIA. – F. 1278. – Op. 2. – Spr. 263 – Zakon o zemleustrojstve 29 maja 1911 g.
12. Krivoshein K.A., A.V. Krivoshein: Egoznachenie v istorii Rossii HH v. / K.A. Krivoshein. – Parizh., 1973 g. – 350 s.
13. RDIA. – F. 408. – Op. 1. – Spr. 87. – Doklady ministrov Vasil'chikova i Krivosheina o hode zemleustroitel'nogo dela.
14. Dubrovskij S.M. Stolypinskaja zemel'naja reforma. Iz istorii sel'skogo hozjajstva i krest'janstva Rossii v nachale XX veka / S.M. Dubrovskij. – M., 1963. – 600 s.
15. RDIA. – F. 1099. – Op. 1. – Spr. 14. – Iz pis'ma №31 A.A. Klopova imperatoru.
16. Gerasimenko G.A. Bor'ba krest'jan protiv Stolypinskoj agrarnoj politiki / G.A. Gerasimenko. – Saratov., 1985. – 344 s.

A. V. Krivoshein and The Processes of Land Management in The Russian Empire at The Beginning of the 20th Century Zaporozhets A.

Abstract. The article deals with the main aspects of A. Krivoshein's activities, the main aim of which was the settlement of the processes of land management in the Russian Empire at the beginning of the 22nd century. A. Krivoshein was one of the leading ideologists of the land management politics. As assistant head of the Chief Administration of Land Organization and Agriculture he engaged in development of the methods of realization land management works. His activities focused on the realization of land management works at the local level, as only thus, in his opinion, the main factors of farm management were taken into account. The author of the article analyses advantages and disadvantages of A. Krivoshein's activities and draws reader's attention to disputable issues of the realization of land management works.

Keywords: A. Krivoshein, the Stolypin agrarian reform, land management, agrarian situation, agrarian transformations.

А. В. Кривошеин и землеустроительные процессы в Российской империи начала XX ст.

А. В. Запорожец

Аннотация. В статье на основе исследованных автором источников раскрыты основные аспекты деятельности А. Кривошеина, направленной на урегулирование землеустроительных процессов в Российской империи нач. XX в. А. Кривошеин был одним из главных идеологов политики землеустройства. Во время занятия должности заместителя главы управления землеустройства и земледелия он занимался разработкой механизмов реализации землеустроительных работ. А. Кривошеин перенес реализацию землеустроительных работ на места, только так можно было провести землеустройство максимально эффективно. В работе автором раскрыты положительные и отрицательные стороны деятельности А. Кривошеина, обращено внимание на дискуссионные моменты реализации землеустроительных процессов.

Ключевые слова: *А. Кривошеин, Столыпинская реформа, землеустройство, аграрный вопрос, аграрные преобразования.*